

ANADOLU AĞIZLARINDA ÜNLÜLER

Mukim SAĞIR

1 Dilbiliminin ağız araştırmaları alanı bugün için Türkiye'de yaygın bir çalışma alanı oluşturmuş, buna bağlı olarak da Doğu Trakya ve Anadolu ağızları büyük bir oranda incelenmiştir.

Ağız çalışmalarında üzerinde en çok durulan konu ses bilgisidir. Fonetik etkenler ve yaygın eğilimler altında kalan konuşma dili; ünlüleri, ünsüzleri ve ses olayları bakımından ses bilgisi başlığı altında incelenmekte, ağızların ses düzeni ve varlığı da bu çerçevede açığa çıkarılmaktadır.

Türkçe, ünlüleri bol olan bir dildir. Bu ünlü bolluğu yalnız Türkçe'nin değil, tüm Ural-Altay dillerinin de ortak özelliğidir. Bol ünlü, seyrek ünsüz, kurallı ve aydınlık bir ses yapısı Türkçe'nin en önemli özelliklerinin başında gelir.

Yazı dili bakımından bol ünlülü bir dil olan Türkçenin Türkiye Türkçesinin, aydın konuşmasında ve bilhassa, bölge ağızlarında, daha çok ünlüye sahip olacağı muhakkaktır. Temel ünlülerle ağızlara özgü daha birçok ünlünün varlığı Türkçe'nin ses kaynaklarının gürlüğü ve bolluğunun işaretleridir. Boğumlama süreleri ve nitelikleri ile yazı diline dayanan ya da ayrılan birçok ünlünün varlığı yine Türkçe'nin ses zenginliklerinin doğal sonucudur. Ünlü bolluğuna bağlı olarak görülen birçok ses ve yapı değişimleri; seslerin birbirini etkileme durumları, kolay söyleyiş ve "en az çaba kanunu" eğilimleri tümüyle Türkçe'nin fonetik değerleri olarak önemli inceleme alanlarını oluştururlar.

Bu yazımızda amacımız ağızlarda tespit edilen ünlü varlığını araştırarak, ortak tanımları olan ünlüleri alfabetik sıra içinde teker teker incelemek, tasvir etmektir. İlgili eserlerdeki tanım ve açıklamalardan hareket ederek, her bir sesi oradaki çevriyazısı ve örnekleri ile vermek, karşılaştırma imkânı olması bakımından da gerekli görülmüştür.

Yeni araştırmalar veya basılmamış eserler ile belki sayıca daha da artabilecek olan, Türkçe'nin ağızlarda tespit edilen ünlüleri ve bu ünlülerin nitelikleri ile ortak tanımları etrafında toplanan karşılaştırmalı örnekleri şunlardır:

Sert damak ünlüleri ile yumuşak damak ünlüleri arasında, orta yeri tutan bir ünlüdür. Olearius'un oynaklanma çizgisinde de U ————— İ çizgisinin daha U tarafında boğumlanmaktadır. "a" ünlüsünün boğumlanma çizgisinin tam ortasında ve ağız kanalının açık durumda çıkması, ağızlarda değişik "a" ünlülerinin tespitine zemin hazırlamıştır. Association Phonétique'in esas bakımından belirlediği biri (yarı) velar boğuk "a"; diğeri (yarı) palatale berrak "a" olmak üzere iki çeşit "a" görülürse de¹, Anadolu ağızlarında karşılaşılan dört değişik "a", bizi Jespersen'in belirlediği dört ayrı "a" ile karşılaştırmaya sevk etmiştir.

111 (a / e) arası "a" ünlüsü: (a , ɶ , á , ɶ̃ , â)

Düz-geniş, yarı kalın², bir orta damak ünlüsüdür³. (a / e) arası bir boğumlama gösterir⁴. Ağızdan çıkışı sırasında dil hafifçe geriye çekik durumdadır⁵. Türkçe ve yabancı kelimelerdeki ince a'yı belirtmek için⁶ ünlü uyumlarının, inceltici seslerin etkisi ile oluşmuş⁷ bir ünlüdür: konuşurka, aba⁸; hayván, safár, katliám⁹; vatán, ná¹⁰; gidilcǎ < gidileceği, alıvecañ < alıvereceğim¹¹; annâmam < anlamam, ğâhve, ğakığâten¹² örnekleri ile tanımlanan bu "a" sesine Anadolu ağızlarında sık olarak rastlanmaktadır¹³.

112 (a / ı) arası "a" ünlüsü: (â , ə , ɶ̃ , à , a , ä)

(a / ı) arası, çene bakımından a'ya daha yakın yerde boğumlanan¹⁴, daralmış¹⁵, düz yarı geniş, kalın¹⁶, bulanık¹⁷, yanındaki ünlüler üzerinde daraltma etkisi gösteren ünsüzler ile, kendinden önceki ya da sonraki hecelerin dar ünlülerinin

¹ N. Üçok, GF., s. 67.

² T. Günay, RİA., s. 15.

³ A.B. Ercilasun, KİA. s. 51.

⁴ E. Gemalmaz, EİA., s. 74.

⁵ S. Olcay, DTYA., s. 15.

⁶ T. Gülensoy, KYA., s. 19.

⁷ M. Sağır, Erzincan Yöresi Ağızları, TDK., (basılmakta).

⁸ Krş: S. Olcay, DTYA. s. 16.

⁹ Krş: T. Günay, RİA., s. 15.

¹⁰ Krş: E. Gemalmaz, EİA., s. 74.

¹¹ T. Gülensoy, KYA., s. 19.

¹² M. Sağır, EYA., s. ?.

¹³ T. Gülensoy, KYA., s. 19; Z. Korkmaz, NYA., s. 31, GBAA., s. 6.

¹⁴ Z. Korkmaz, GBAA., s. 9.

¹⁵ A. B. Ercilasun, KİA., s. 51.

¹⁶ T. Günay, RİA., s. 15.

¹⁷ E. Gemalmaz, EİA., s. 73.

etkisi ile oluşmuş kapalı a'dır¹⁸. Bütün dillerde görülen bu ses¹⁹; arkıdâş, ğâpmiş²⁰; almayı²¹; portakal²²; evat, eval (evvel)²³; haftâ, çamâşır²⁴ örnekleri ile açıklanmaktadır.

113 (a / ı) arası "a" ünlüsü: (â)

(a / ı) arası "a" ünlüsünden, yuvarlakça ve genişçe bir ünlü olarak ayrılır. Bu ünlünün boğumlanmasında dil geri çıkaklı a'da olduğu gibidir. Ancak ağız kanalı birazcık daralmış ve dudaklar da yuvarlaklaşmıştır. Geri "a" ile "o" arasındaki boğumlanma basamağında oluşan²⁵, yarı yuvarlak, geniş²⁶, hafif yuvarlaklaşmış bir "a" ünlüsüdür²⁷.

İlk hecedeki "a" ünlüsünün kalın-dar, yuvarlak ya da kalın-geniş, yuvarlak ünlüye dönüşmesi sonucu, ikinci hecedeki "a" ünlüsünü kendisine benzetmeye çalıştığı gibi, iki komşu hecedeki a ve o'ların kaynaşması sonucunda o'nun düzleşmesi ve kendi üzerindeki yuvarlaklık etkisini a'ya aktarması ile oluşmaktadır²⁸. baba (>bâba/bubâ/bobâ), anlaşmamazlık d_âlur, ekseri sıcak d_âlur²⁹; bubâ, sonurâ³⁰; çâmur, bâbam³¹; paltân³²; çâh, (çok), babâ³³, örnekleri bu sesi ayrıntılayan örneklerdir.

114 Boğuk, dil ve dudak etkisinden uzak "a" ünlüsü: (ɛ)

"a" ünlüsünün boğuk, dilin ve dudakların etkisiz kaldığı durumunda oynaklanan, dudak ünlülerinden kaçma eğilimine bağlı olarak "o" ve "a" ünlülerinden dönüşerek oluşan; çɛ h, bɛ ɛ (boş) örnekleri ile açıklanan³⁴ bir "a" ünlüsüdür.

18 T. Gülensoy, KYA., s. 19.

19 G. Jarring, Stud., s. 34; N. Üçok, GF., s. 73; T. Erem-N. Sevim, K. Dili, s. 154.

20 Z. Korkmaz, GBAA., s. 9.

21 A. B. Ercilasun, KİA., s. 51.

22 T. Günay, RİA., s. 15.

23 E. Gemalmaz, EİA., s. 73.

24 T. Gülensoy, KYA., s. 19.

25 Z. Korkmaz, GBAA., s. 9.

26 T. Günay, RİA., s. 15.

27 A. B. Ercilasun, KİA., s. 51.

28 T. Gülensoy, KYA., s. 19.

29 T. Gülensoy, KYA., s. 19.

30 Krş. Z. Korkmaz, GBAA., s. 9.

31 Krş. T. Günay, RİA., s. 15.

32 Krş. A. B. Ercilasun, KİA., s. 51.

33 M. Sağır, EYA., s. ?

34 Krş., E. Gemalmaz, EİA., s. 68.

115 Kalın "a" ünlüsü: (a)

Geniş bir biçimde daha çok küçük dil, patlayıcı, ötümsüz "k" (kalın) ve gene küçük dil, sızıcı ötümlü "ğ" yanında söylenen bir sestir. Küçük dil sesi olarak yazı dilindeki a'dan ayrılır³⁵.

116 Arı, berrak "a" ünlüsü: (A)

Anadolu ağızlarında rastlanmayan, arı "a" ünlüsüdür. "A" işareti ile de gösterilmektedir^{35b}.

12

e

"e" ünlüsü, ünlü çizgisinde "i" ile "a" arasında boğumlanmaktadır. Bu iki ünlü arasındaki boğumlanma alanı geniş olduğundan³⁶, (bkz. şekil 1) ağız çalışmalarında diğer ünlülerden çok "e" ünlüsüne rastlanmaktadır.

Şekil 1

121 Kapalı "e" ünlüsü : (é, ę, e, è, é)

Kapalı "e" Anadolu ağızlarında geniş bir yer tutmaktadır. "a" sesinden ayrılması zor olan; ön seslerinde ayn " ę " ya da "i" bulduran yabancı kökenli kelimelerdeki 'i, i > e değişmesi sonunda ortaya çıktığı belirtilen³⁷ bir sestir. Bazı ağızlarda, İstanbul ağzındaki açık e'lerin de kapalı "e" şeklinde seslendiğine rastlanmaktadır³⁸. Türkçede temel ünlülerin dışındaki bu dokuzuncu ünlü ön ve arkaya göre ortada oluşur; çıkışı sırasında dilin sırtı a'dan bir parça kabarık, i'ye göre de alçaktır. i'ye en yakın³⁹, e/i değişmesinin bir evresi olan⁴⁰, dar ve kapalı⁴¹, yarı geniş⁴², yaygın bir ara ünlüdür⁴³. Dil sırtı "a" sesine göre kabarık yarı alçak bir ses sayılır^{43a}.

³⁵ H. Zülfikar, VGÇAÖ., Ömer Asım Aksoy Armağanı, s. 301.

^{35b} N. Üçok, GF., s. 68.

³⁶ N. Üçok, GF., s. 68.

³⁷ S. Olcay, EA., s. 20, krş: ilm > elim, ihtiyar > ehdiyar.

³⁸ Krş. A. Caferoğlu, GDİAT., İşa. :XVI: el-el, ve-ve, gelir-gelir.

³⁹ T. Gülensoy, KYA., s. 21.

⁴⁰ S. Olcay, A. B. Ercilasun, E. Aslan, AKD., s. 13.

⁴¹ A. B. Ercilasun, KIA., s. 51.

⁴² T. Günay, RIA., s. 15, krş: yèr < ET. yir, kèz (kız).

⁴³ E. Gemalmaz, EIA., s. 68.

^{43a} H. Zülfikar, VGÇAÖ., Ömer Asım Aksoy Armağanı, s. 302; BDA., Türkoloji Dergisi, s. 66.

122 Açık "e" ünlüsü : (ä, E, â, æ, e)

Normal "e" ünlüsünden çene açısının nispeten genişlemiş olması ile ayrılan, gerilme ile "a" bölgesine yaklaşan bir ünlüdür⁴⁴.

123 Normalden açık, "a" ünlüsüne kaçan "e" ünlüsü: (e̥)

"ğ" sesinin kalınlaştırıcı etkisi ile ortaya çıkan "e" ünlüsüdür⁴⁵.

124 Normalden açık, "a" sesine kaçmayan "e" ünlüsü: (è)

Normalden açık, fakat "a" sesine kaçmayan, yarı-uzun bir "e" ünlüsüdür. Bulunduğu hecenin vurgulu ve yarı-uzun olması ünlüyü tanımlayan özelliklerdir⁴⁶.

125 Düz-ön, yarı kapalı "e" ünlüsü: (e, e, è)

i'nin boğumlanma durumuna en yakın, düz-ön, yarı kapalı, belirgin özellikler taşıyan bir ünlüdür⁴⁷.

126 Düz-orta, yarı kapalı "e" ünlüsü: (ə)

Ön ünlüden orta ünlü olması ile ayrılır. "y, ş, ç" ünsüzlerinin daraltıcı ve inceltici etkisine uğrayarak, a'dan değişen ve "ı" ile "e"nin boğumlanma noktaları arasında, i'ye yakın bir noktada boğumlanan, kapalı, geri "e" fonemi olarak tanımlanır⁴⁸. Kalın ünsüzlerle hece oluşturduğu için orta ünlü olduğu; "buluşdurmak, aləyosun" örnekleri verilerek⁴⁹, belirtilir.

127 Yarı açık "e" ünlüsü: (ä, E, e)

Anadolu ağızlarının iki ayrı bölgesinde, yarı açık, düz, ön⁵⁰; normal e'den daha açık söylenen bir ünlüdür⁵¹. Batı Anadolu ağızlarında çok rastlanan, normal e'ye nazaran daha geride boğumlanan, daha açık fonemdir. Kapalı "e" kadar geniş bir yer tutar⁵². "yemek > yämek, demek > dämek" örnekleri ile üstünlü 'ayn sesinin önce "a", sonra da "ä" şeklinde değiştiği görülür⁵³. Kısmen daha açık veya yarı açık

⁴⁴ E. Gemalmaz, EİA., s. 68, krş: ehmet, ben.

⁴⁵ A. B. Ercilasun, KİA., s. 52, krş: deg̃el, ed̃ẽgn.

⁴⁶ A. B. Ercilasun, KİA., s. 52.

⁴⁷ A. Caferoğlu, GDİAT., s. XVI.

⁴⁸ Z. Korkmaz, GBAA., s. 5.

⁴⁹ Z. Korkmaz, GBAA., s. 7-8.

⁵⁰ Z. Korkmaz, GBAA., s. 5.

⁵¹ S. Olcay, EA., s. 20.

⁵² Z. Korkmaz, GBAA., s. 6, gädin, elmä, yädi.

⁵³ S. Olcay, EA., s. 20.

bir ön ünlü olarak belirlenen sese birçok yabancı Türkolog⁵⁴ ve Türk dilcilerince de⁵⁵ ortak tanımlar yapılmıştır.

128 Tam kapanmamış, yarı açık "e" ünlüsü: (ä)

"a" ile "e" arasındaki boğumlanma basamağında bulunan, yani kapanma etkisine uğramış, fakat henüz tam olarak kapanmamış olan düz, ön, yarı açık "e" ünlüsüdür⁵⁶.

Şekil 2

129 Çok kapalı "e" ünlüsü: (ɛ)

Anadolu ağızlarında çok az rastlanan ve sınırlı örnekleri olan, çok kapalı (e / i) arası bir ünlüdür: bizimdɛ r (bizimdir)⁵⁷.

1210 Yarı yuvarlak, geniş, ince "e" ünlüsü: (e°, ë)

"e / ö" arasında, hafifçe yuvarlaklaşmış⁵⁸; yarı yuvarlak, geniş, ince⁵⁹; yuvarlaklaştırıcı ünsüzlerin etkisi ile, e > ö, e > ü doğrultusunda oluşan bir ünlüdür: devlet, evët, dövür⁶⁰.

13

ı

Anadolu ağızlarında bu düz, dar, art ünlünün değişik şekillerine pek rastlanmamaktadır. "i" ve "u" ya kaçan üç şekil ile karşılaşılmaktadır.

131 "ı / i" arası "ı" ünlüsü: (ɪ', ɪ̇, ɪ, ɪ̇)

Düz, dar, yarı kalın, "ı / i" arası "ı" ünlüsüdür⁶¹. Söylenişinde ağız ı'ya göre biraz daha açık, onun için de yarı kapalı bir sestir⁶². Orta damağın i'ye yakın bir noktasında, ön damak sınırında oynaklanır⁶³.

⁵⁴ W. Radloff, *Phonetique der Nördlichen Türksprachen*, s. X; M. Rasānān, *Mani'de*; G. Jarring, *Studien Zu einer Osttürkischen Lautlehre*, s. 31.

⁵⁵ T. Erem-N. Sevim, *Konuşma Dilimiz*, s. 146; N. Üçok, *GF.*, s. 69; A. Caferoğlu tüm çalışmalarında.

⁵⁶ Z. Korkmaz, *GBAA.*, s. 6, krş: gäyicäk, çamäşir, yäkima.

⁵⁷ E. Gemalmaz, *EİA.*, s. 68, krş: bizimdɛ r (bizimdir) s. 76.

⁵⁸ A. B. Ercilasun, *KİA.*, s. 52; Z. Korkmaz, *NYA.*, s. 30.

⁵⁹ T. Günay, *RİA.*, s. 15, krş: de°vlet, çe°cok.

⁶⁰ M. Sağır, *EYA.*, s. ?

⁶¹ T. Günay, *RİA.*, s. 15, krş: kíz, ík (ilk), híziran; A.B. Ercilasun, *KİA.*, s. 53.

⁶² a- T. Gülensoy, *KYA.*, s. 21.

b- H. Zülfikar, *VGÇAÖ.*, Ömer Asım Aksoy Armağanı, s. 302.

⁶³ M. Sağır, *EYA.*, s. ?

132 "ı / u" arası, yarı yuvarlak "ı" ünlüsü: (ı°)

"ı / u" arasında dudakların çok zayıf⁶⁴, hafifçe⁶⁵, yuvarlaklaşmış durumunda oynaklanan, yarı-yuvarlak, dar, kalın bir ünlüdür⁶⁶.

133 "ı / u" arası, yuvarlak "ı" ünlüsü: (ı)

Dudakların çok zayıf bir yuvarlaklaşma ile ı'nın boğumlanmasına katılması sonucu oluşmuş, "ı / u" arası bir ünlüdür⁶⁷. Genellikle dudak ünsüzlerinin yanında veya yapısında başka bir yuvarlak ünlü bulunduran kelimelerde düzleşme eğilimi gösteren "u" ünlüsü, bu "ı"ya dönüşmektedir: bıralı (buralı), yağmır (yağmur)⁶⁸.

14

i

Ön çıkaklı, boğumlanmasında damak perdesi ile dil arasındaki açıklık en küçük olan ünlüdür⁶⁹. Bergstrasser'e göre Türkçe'de varlığı belirtilen; dar (kapalı), vurgulu ve vurgusuz hecede bulunabilen üç çeşit i'ye karşılık⁷⁰, ağızlarda yedi değişik "i" ile karşılaşılmaktadır.

141 Normal "i" ünlüsüne en yakın "i" ünlüsü: (i)

Türkiye Türkçesi aydın konuşmasındaki "i" ünlüsüne en yakın boğumlanan "i" ünlüsüdür⁷¹.

142 Kapalı "i" ünlüsü: (i)

Darlaşması nedeniyle boğumlanma bölgesini öne doğru kaydıran normal "i" ünlüsüne yakın bir ünlüdür⁷².

143 "ı / i" arası "i" ünlüsü: (i, i̇)

Çok seyrek karşılaşılan "i / ı" arası ünlüdür⁷³. Daha fazla boğaz gerisinde ı'ya doğru kayan bir boğumlanma noktasında oynaklanır⁷⁴. Aslında yumuşak, fakat yerli ağızlarda kalın söylenen ünsüzlerden önce kullanıldığı da görülür⁷⁵.

64 M. Sağır, EYA., s. ?

65 A. B. Ercilasun, KİA., s. 53, krş: hirtına < fırtına, namisim < namusum.

66 T. Günay, s. 15, krş: gittik, bakḋeċ «̇»m.

67 E. Gemalmaz, EİA., s. 77.

68 E. Gemalmaz, EİA., s. 77.

69 Z. Korkmaz, GBAA., s. 5.

70 N. Üçok, GF., s. 66.

71 E. Gemalmaz, EİA., s. 78, krş: ? zine, ? nege.

72 E. Gemalmaz, EİA., s. 79.

73 E. Gemalmaz, EİA., s. 78, krş: issi / issi (sıcak), sicah (sıcak).

74 M. Sağır, EYA., s. ?

75 A. Caferoğlu, STAD. İŞa. :XXIV; GDİAT., İŞa. XV. krş: y_{ı̇} g_{ı̇} t, geld_{ı̇} h.

144 "i / ü" arası "i" ünlüsü: (i, i°)

"i" ile "ü" arasında, hafifçe yuvarlaklaşmış⁷⁶, dar, ince⁷⁷, oluşumunda ünlü benzeştirmelerinin, bazen de dudak ünsüzlerinin etkisi görülen "i" ünlüsüdür⁷⁸.

145 Açık "i" ünlüsü: (i, ĭ)

"i" ünlüsü ile çok kapalı "e" ünlüsü arasında oynaklanan, normal "i" ünlüsünden çene açısının nispeten geniş olması ile ayrılan "i" ünlüsüdür⁷⁹. Telâffuzunda dil damaktan ayrılır, ağız boşluğu normal i'de olduğu gibi değil biraz daha aralıktır: ig̃id, sekiz, bil-^{79a}.

146 Yarı açık "i" ünlüsü: (i)

"i" ile "e" (kapalı e) arasında i + e = i şeklinde kurulan, "i" ile başlayıp "e" ile biten ie = i ses değerinde bir "i" ünlüsüdür: yarışı (yarısı), taħsiye (taksiye)⁸⁰.

147 Normalden daha kapalı, vurgulu "i" ünlüsü: (i)

"y" ünsüzüne yakın, normal "i" ünlüsünden daha kapalı ve vurgulu "i" ünlüsüdür⁸¹. Uzun şekline de rastlanmaktadır⁸².

15**o**

Yuvarlak "o" ünlüsünün oynaklanmasında dilin damaktan uzaklığı u'nun oynaklanmasından daha fazladır. Bunun için de; kapalı, orta, açık "o" ünlülerini görebildiğimiz gibi, nicelik olarak da uzun ve kısa şekilleri ile karşılaşılmaktadır⁸³.

151 "o / ö" arası öndamak "o" ünlüsü: (ó, o, o, ō)

"o / ö" arasında⁸⁴, yuvarlak, geniş, yarı kalın bir ünlüdür⁸⁵. Ön damakta oluşan, yarı-açık "ö" ünlüsünün boğumlanma noktasının orta-damak sınırına kayması ile boğumlanan⁸⁶, "a" ile "o" arasındaki ses basamağında bulunan, seyrek

⁷⁶ A. B. Ercilasun, KİA., s. 53, krş: gavim.

⁷⁷ T. Günay, RİA., s. 15, krş: dostı°, mi°safir, koyi°n.

⁷⁸ M. Sağır, EYA., s. ?

⁷⁹ E. Gemalmaz, EİA., s. 68,

^{79a} H. Zülfikar, BDA., Türkoloji Dergisi III, s. 66.

⁸⁰ M. Sağır, EYA., s. ?

⁸¹ A. B. Ercilasun, KİA., s. 53.

⁸² S. Olcay, EA., s. 21.

⁸³ N. Üçok, GF., s. 69.

⁸⁴ A. B. Ercilasun, KİA., s. 53, krş: ediyórum, diyór.

⁸⁵ T. Günay, RİA., s. 15, krş: órdek, kórpe, ótuz.

⁸⁶ M. Sağır, EYA., s. ?

rastlanan, kalınlaşmış bir "ö" veya incelmış bir "o" ünlüsüdür⁸⁷. Kalınlaşması u'daki şartlara bağlıdır⁸⁸.

152 "o / ö" arası artdamak "o" ünlüsü: (ô, ɔ)

"o" ve "ö" ünlülerinin artdamaktaki karşılığıdır⁸⁹, Öndamak "o" ünlüsünden artdamak bölgesinde oynaklanması ile ayrılır. "ö" ünlüsü sert damak sesi olup, öne yakın; "o" ünlüsü yumuşak damak sesi olup, arkada; bu "o" ünlüsü de sert damak sesi olup, boğumlanma noktasının artdamak sınırına kayması ile oluşmaktadır⁹⁰.

153 "o / u" arası "o" ünlüsü: (ø, ó, o, ɔ, ô)

Bu ünlü "u" ile "o" arasında, daha çok o'ya yaklaşan bir yerde oynaklanır⁹¹. Dil hafifçe geriye çekik durumdadır. Kökü "bu" zamiri olan kelimelerde daha sık rastlanır⁹². Yuvarlak, yarı geniş, kalın bu "o" ünlüsünün⁹³, ilk hecedeki "ö" ünlülerinden oluştuğu da görülmektedir⁹⁴.

16

ö

Bu katışık ünlünün oynaklanmasında dilin durumu e'de, dudakların durumu da o'da olduğu gibidir⁹⁵.

161 "ö / o" arası "ö" ünlüsü: (ö)

"ö" ile "o" arasında, daha fazla "o" etkisi bırakan "ö" ünlüsüdür⁹⁶. Yarı kapalı e (ə) ve "ı / i" arası "i" ünlüleri gibi bu ses de aslında yumuşak, fakat yerli ağızlarda kalınlaşan ünsüzlerden önce ve sonra kullanılmaktadır⁹⁷. Anadolu ağızlarında geniş bir kullanım alanına sahiptir⁹⁸.

⁸⁷ Z. Korkmaz, GBAA., s. 8; NYA., s. 33.

⁸⁸ Z. Korkmaz, GBAA., s. 8.

⁸⁹ Z. Korkmaz, GBAA., s. 9, krş: istiyô, gôdun.

⁹⁰ T. Gülensoy, KYA., s. 21.

⁹¹ M. Sağır, EYA., s. ?

⁹² S. Olcay, DTYA., s. 16.

⁹³ T. Günay, RİA., s. 15, krş: ôglum, avôç.

⁹⁴ E. Gemalmaz, EİA., s. 74, krş: bo (bu), yaho (yahu), soz (söz)

⁹⁵ N. Üçok, GF., s. 72-73.

⁹⁶ M. Sağır, EYA. s.?

⁹⁷ A. Caferoğlu, STAD., İşa. XXIV.

⁹⁸ A. Caferoğlu, GDİAT., İşa. s. : XV. krş: gedyör, sorüyör, diyör.

162 Yarı kapalı, ön çıkaklı "ö" ünlüsü: (ö, ö)

Yarı kapalı, ön çıkaklı ünlüdür. Yakınında bulunan ünsüzler veya kapalı ünlülerden birinin daraltıcı etkisinde kalan, kapalı "ö" ünlüsü olarak tanımlanmaktadır⁹⁹.

163 "ö / ü" arası, zayıflamış "ö" ünlüsü: (ö)

"ö" ile "ü" arasında oynaklanan Anadolu ağızlarında pek rastlanmayan zayıflamış "ö" ünlüsüdür: bölük, göde (gövde)¹⁰⁰.

17**u**

u'nun oluşumunda dil sırtının ön kısmı inik, arka kısmı yumuşak damağa doğru kalkıktır. Halka şeklindeki dudakların ileriye doğru itilmiş olması, dil sırtının kabarıklığı, ağız kanalının daralması gibi organların durumlarına bağlı olarak tınlaması en derin ünlü bu "u" ünlüsüdür¹⁰¹. Ağızlarda da "ü", "o", "ı" ve "i" ye kaçan dört ayrı "u" ünlüsü ile karşılaşmaktadır.

171 "u / ü" arası "u" ünlüsü: (ú, u, û, u, u)

Yuvarlak, dar, yarı-kalın¹⁰², "u" ile "ü" arası bir ünlüdür¹⁰³. ü'ye kaçan, ince bir "u" olarak da tanımlanabilir¹⁰⁴. Geri çıkaklı "u" ünlüsü ile ön çıkaklı "ü" ünlüsü arasındaki ortadamak bölgesinde, dil sırtının ortadamağın ön kısmına yükselmesi ile boğumlanan incelmış bir "u" ya da kalınlaşmış bir "ü" ünlüsüdür. Kalınlaşması yanlarındaki damak ünsüzlerinin etkisine bağlı¹⁰⁵, kapalı bir ünlüdür¹⁰⁶.

172 "u / ı" arası "u" ünlüsü: (û)

"u" ünlüsü ile "ı" ünlüsü arasında oynaklanan, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi olayı ile ilgili olarak oluşan, seyrek görülen bir ünlüdür: yazû (yazı), göydû (koydu)¹⁰⁷.

173 "u / i" arası "u" ünlüsü: (u)

"u" ile "i" arasında, tam düzleşmemiş bir "u" sesi olarak tanımlanmaktadır¹⁰⁸.

⁹⁹ Z. Korkmaz, GBAA., s. 6, krş: töcübür-ediyo, ötadan

¹⁰⁰ M. Sağır, EYA., s. ?

¹⁰¹ N. Üçok, GF., s. 65.

¹⁰² T. Günay, RIA., s. 15, krş: dúz (düz), kúl (kül).

¹⁰³ A. B. Ercilasun, KIA., s. 54, krş: Türkúk, oқúz.

¹⁰⁴ M. Sağır, EYA., s. ?

¹⁰⁵ Z. Korkmaz, GBAA., s. 7; NYA. s. 22, krş: gun, guzlük.

¹⁰⁶ T. Gülensoy, KYA., s. 22.

¹⁰⁷ M. Sağır, EYA., s. ?

¹⁰⁸ A. B. Ercilasun, KIA., s. 54, Krş: bunu.

174 "u / o" arası "u" ünlüsü: (u, û)

"u" ile "o" arasında oynaklanan bir ünlüdür¹⁰⁹. o'ya yaklaşan bu yarı kapalı yuvarlak ünlünün düzleşme eğilimi gösterdiğine de rastlanır¹¹⁰.

175 "u / ö" arası "u" ünlüsü: (ũ)

Sert damak ve yumuşak damağa göre ortada söylenir. Dudakların büzülmesi açısından da "ö" sesinin özelliklerine yaklaşıp. Ağız durumuna göre yarı açık bir sestir¹¹¹.

18

ü

Oynaklanmasında dudaklar u'daki gibi yuvarlaklaşmış dil de i'de olduğu gibi ön tarafından kabararak i'dekinden de derin bir kabarıklık meydana getirmiştir¹¹².

181 Kapalı ön çıkaklı "ü" ünlüsü: (ü)

i'nin boğumlanmasındaki dil durumu ile ü'nün boğumlanmasındaki dudak durumunun birleşmesi yolu ile oluşan, kapalı, yuvarlak, ön çıkaklı "ü" ünlüsüdür¹¹³. Bu ünlünün ince (kapalı), yüksek-yuvarlak şekli ile; geniş, yüksek-yuvarlak iki şekli belirtilmekte, bu tür bir ayrımın pratikte önemli olmadığı açıklanmaktadır¹¹⁴.

182 "u / ü" arası "ü" ünlüsü: (ü)

"ü" ile "u" arasında, fakat ü'ye oranla daha fazla boğaz gerisinde söylenen, u'ya kaçan bir sestir¹¹⁵. Ortadamak bölgesinde, dil sırtının ortadamağın ön kısmına yükselmesi ile oynaklanan, kalınlaşmış bir ü'dür¹¹⁶.

183 "ü / ö" arası "ü" ünlüsü: (ü, ü)

"ü" ile "ö" arasında oynaklanan "ü" ünlüsüdür¹¹⁷. ö'ye yöneliktir ve ünlülerin genişleme olayına bağlı olarak oluşur¹¹⁸.

¹⁰⁹ A. B. Ercilasun, KİA., s. 54, krş: oturur, olurdu, olur.

¹¹⁰ T. Gülensoy, KYA., s. 22.

¹¹¹ H. Zülfikar, VGÇA., s. 304.

¹¹² N. Üçok, GF., s. 72.

¹¹³ Z. Korkmaz, GBAA., s. 5.

¹¹⁴ O. Jespersen, a.g.e., s. 148, krş: dyn (dün), yzYm (üzüm).

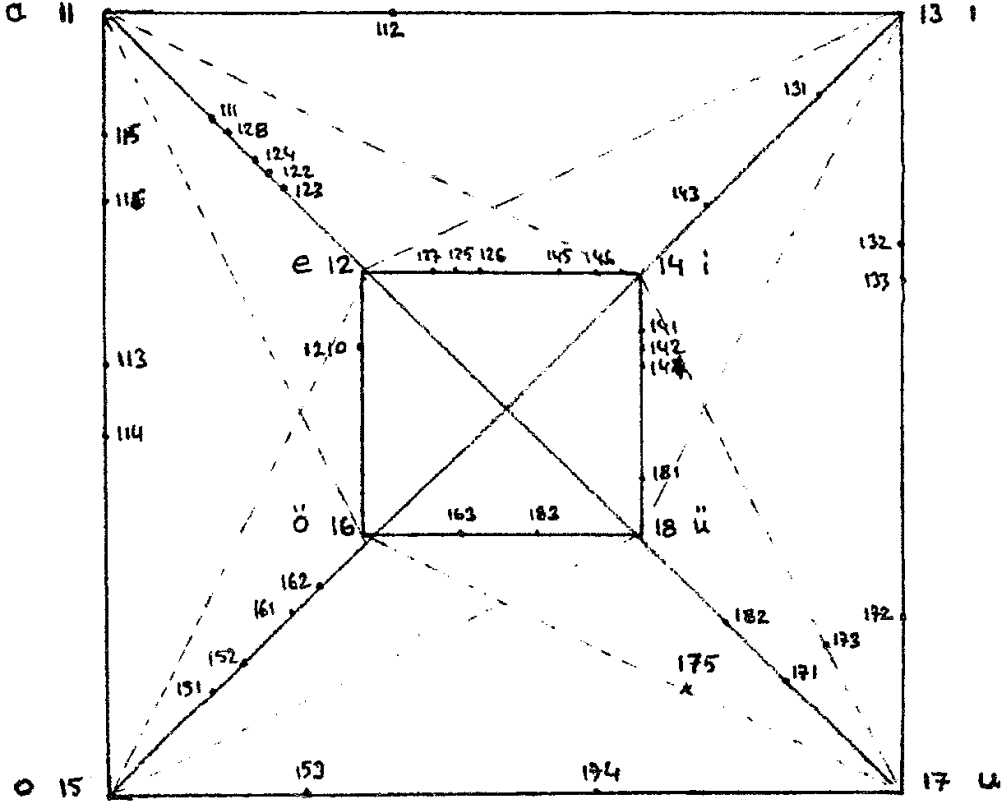
¹¹⁵ A. Caferoğlu, GDİAT., İşa. XV: STAD. İşa. XXV. krş: büyük, müşgül.

¹¹⁶ M. Sağır, EYA., s. ?

¹¹⁷ A. B. Ercilasun, KİA., s. 54, krş: görürem, süpürür, söylüm.

¹¹⁸ M. Sağır, EYA., s. ?

ANADOLU AĞIZLARINDAKİ ÜNLÜLERİN TABLOSU

Sonuç: Anadolu ağızlarında belirlenen belli başlı ünlüler ve ayırıcı nitelikleri şunlardır:

Paragraf Ünlü ve Ayırıcı Özellikleri

- 11 : "a" ünlüsü
 111 : Yarı kalın, orta damak "a" ünlüsü
 112 : Yarı geniş, daralmış, a'ya yakın "a" ünlüsü
 113 : Yarı yuvarlak, genişçe "a" ünlüsü
 114 : Boğuk, dil ve dudak etkisinden uzak "a" ünlüsü
 115 : Kalın "a" ünlüsü
 116 : Arı, berrak "a" ünlüsü
 12 : "e" ünlüsü
 121 : Kapalı "e" ünlüsü
 122 : Açık "e" ünlüsü
 123 : Normalden açık "a" sesine kaçan "e" ünlüsü
 124 : Normalden açık "a" sesine kaçmayan "e" ünlüsü
 125 : Düz-ön, yarı kapalı "e" ünlüsü

- 126 : Düz-orta, yarı kapalı "e" ünlüsü
127 : Yarı açık "e" ünlüsü
128 : Tam kapanmamış, yarı açık "e" ünlüsü
129 : Çok kapalı "e" ünlüsü
1210 : Yarı yuvarlak, geniş, ince "e" ünlüsü
- 13 : "ı" ünlüsü**
131 : "ı-i" arası "ı" ünlüsü
132 : "ı-u" arası yarı yuvarlak "ı" ünlüsü
133 : "ı-u" arası yuvarlak "ı" ünlüsü
- 14 : "i" ünlüsü**
141 : Normal "i" ünlüsüne en yakın "i" ünlüsü
142 : Kapalı "i" ünlüsü
143 : "ı-i" arası "i" ünlüsü
144 : "i-ü" arası "i" ünlüsü
145 : Açık "i" ünlüsü
146 : Yarı açık "i" ünlüsü
147 : Normalden daha kapalı, vurgulu "i" ünlüsü
- 15 : "o" ünlüsü**
151 : "o-ö" arası öndamak "ö" ünlüsü
152 : "o-ö" arası artdamak "ö" ünlüsü
153 : "o-u" arası "o" ünlüsü
- 16 : "ö" ünlüsü**
161 : "ö-o" arası "ö" ünlüsü
162 : Yarı kapalı, ön çıkaklı "ö" ünlüsü
163 : "ö-ü" arası, zayıflamış "ö" ünlüsü
- 17 : "u" ünlüsü**
171 : "u-ü" arası "u" ünlüsü
172 : "u-ı" arası "u" ünlüsü
173 : "u-i" arası "u" ünlüsü
174 : "u-o" arası "u" ünlüsü
175 : "u-ö" arası "u" ünlüsü
- 18 : "ü" ünlüsü**
181 : Kapalı, ön çıkaklı "ü" ünlüsü
182 : "u-ü" arası "ü" ünlüsü
183 : "ü-ö" arası "ü" ünlüsü

TARANAN ESERLER VE KISALTMALARI

- Caferoğlu, Ahmet, Anadolu Dialektolojisi üzerine Malzeme I, İstanbul, 1940, II, İstanbul 1941. ADÜM. I-II.
- _____, Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, İstanbul 1942. DİAT.
- _____, Anadolu Ağızlarından Toplamalar, İstanbul, 1943, AAT.
- _____, Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Derlemeler, İstanbul 1944, STİAD.
- _____, Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, İstanbul 1945. GDİAT.
- _____, Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, İstanbul 1946. KDİAT.
- _____, Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler, İstanbul 1948. OAAD.
- _____, Anadolu Ağızlarından Derlemeler,. İstanbul 1951. AAD.
- Ercilasun, Ahmet B., Kars İli Ağızları, Ankara 1983. KİA.
- Gemalmaz, Efrasiyap, Erzurum İli Ağızları,. 3 Cilt, Erzurum 1978.
- Gülensoy, Tuncer, Kütahya ve Yöresi Ağızları, Ankara 1988. KYA.
- Günay, Turgut, Rize İli Ağızları, Ankara 1978. RİA.
- Korkmaz, Zeynep, Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ankara 1956. GBAA.
- _____, Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Ankara 1963. NYA.
- Olçay, Selahattin, Erzurum Ağzı, Ankara 1966. EA.
- _____, Doğu Trakya Yerli Ağzı, Ankara 1966. DTYA.
- _____, Ercilasun, Ahmet B., Aslan, Ensar, Arpaçay Köylerinden Derlemeler, Ankara 1976. AKD.
- Sağır, Mukim, Erzincan ve Yöresi Ağızları, TDK Yay. 565 (basılmakta). EYA.
- Üçok, Necip, Genel Fonetik, İstanbul 1951. GF.
- Zülfikar, Hamza, Bitlis'te derlenmiş atasözleri, deyimler, alkış, kargış ve bilmeceleler, Türkoloji Dergisi, III. cilt, 1. sayı Ankara, 1968., s. 65-105, BDA.
- _____, Van Gölü çevresi ağızlarının özellikleri, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978, s. 297-317, VGÇAÖ.